

KRATAK PREGLED STARIH CRKAVA U SUSJEDNIM ZEMLJAMA

Uvod

Svi koji su pozornije pratili seriju naših napisa o najstarijem crkvenom graditeljstvu, vjerojatno su uočili da smo prikazivali sve stare crkve u današnjim granicama Hrvatske iako su mnoge crkve u okolnim prostorima svojim tlocrtom, izgledom i načinom izgradnje vrlo slične. To su područja koja su u prošlosti duže ili kraće vrijeme bila međusobno vrlo povezana ili ih nisu dijelile sadašnje granice. Posebno je to uočljivo i razumljivo na starokršćanskim crkvama nastalim za trajanja ili nakon raspada Rimskoga Carstva, koje je na ovim prostorima trajalo gotovo

BRIEF OVERVIEW OF OLD CHURCHES IN NEIGHBOURING COUNTRIES

Old churches in countries bordering Croatia are presented at the end of the serial on church architecture, so that a clearer picture can be gained about the former interaction between these areas. In Montenegro, the focus is placed on old churches in Boka Kotorska and in other areas near the sea coast. Churches in Bosnia and Herzegovina are very numerous and varied, but have not been thoroughly investigated, except for those situated along the border with Croatia. These churches are very similar to the ones found near Knin, in Dalmatian hinterland, and in Narna. Old churches in Srijem, or more precisely in Sirmium, formerly one of capital cities of Roman Empire, are also presented. Although it is positively known that several early Christian churches exist in this area, these churches have been, just like other remains from Roman times, very scarcely investigated. In Hungary, archaeological explorations are normally long-lasting and extensive, which is why numerous Christian chapels of cemetery or public type have been discovered at a former Roman necropolis. Early Christian churches of Slovenia, which are quite numerous, are also presented. All these churches are quite similar to the old churches found in Istria.

Pogled na Kotor i Kotorski zaljev

pet stoljeća. Odlučili smo se stoga ukratko prikazati i takve crkve, posebno u blizini granice ili na područjima koja su nekad bila dijelom hrvatskoga državnog ili etničkoga prostora.

Stare crkve u Crnoj Gori

Razvoj je kršćanstva u Boki kotorskoj, a dobrim dijelom i u Crnoj Gori, povezan s Kotorskom biskupijom koja je nastala u kasnoantičkom razdoblju i bila je najprije podređena Splitskoj metropoliji, a potom Dubrovačkoj, Barskoj, Barijskoj (ili Canosi u Italiji), Zadarskoj i od 1969. ponovno je u sastavu Splitske nadbiskupije. Kotorska se biskupija sasvim sigurno prvi put spominje na II. Nicejskom koncilu 787. na kojem je bio biskup Ivan, ali se navodi (na biskupijskim web-stranicama) i biskup Paulus kao sudionik Kalcedonskog koncila 451. Kotorški je biskup

Središte Budve s crkvom Sv. Ivana (sa zvonikom)

Marije Koledate¹ iz 12. ili 13. st. koju se naziva i crkvom Blažene

U granicama su Kotorske biskupije danas dva negdašnja biskupska središta – Risan i Budva. Risanski se biskup spominje krajem 6. st., a biskupija se ugasila u 16. st. nakon dolaska Turaka. Prvi se spomen budvanskog biskupa pojavljuje u 9. st. kada je sufragana dukljanske metropolije, a biskupija je ukinuta 1828. i pripojena Kotorskoj. I u Budvi su u arheološkim istraživanjima nakon katastrofalnog potresa u blizini sadašnje župne, a nekad katedralne crkve Sv. Ivana iz 13. st., otkriveni ostatci starokršćanske bazilike odnosno prve budvanske katedrale iz 6. st.

Crkva Sv. Marije Kolodate u Kotoru

bio sudionik Splitskih sabora 925. i 928. Do 1090. vodi se djelomičan, a potom gotovo cjelovit popis svih kotorskih biskupa. Biskupija je obuhvaćala cijelu Boku sa zaleđem i primorski dio Crne Gore sve do Sutomora nadomak Bara.

Tragovi su najstarije crkve na tom području otkriveni nakon potresa 1979. u arheološkim istraživanjima crkve Sv. Marije od Rijeke ili Sv.

Ozane. Pronađena je ranokršćanska krstionica s početka 6. st. i temelji moguće prve kotorske katedrale s ostacima sintronosa (biskupskog trona) i oltarskog ciborija.

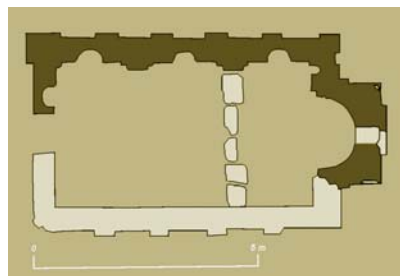
¹ *Collegiata* bi na talijanskom jeziku značila "fakultetska crkva", ali nismo uspjeli ustanoviti odakle naziv potječe. Valja dodati da se ponegdje, vjerojatno pogrešno, crkva naziva i Gospom od Snijega.

Prvi je patron i zaštitnik Kotorske biskupije bio Sv. Juraj, a zamijenio ga je Sv. Tripun, rođen 232. u Kampasadi (današnja Turska) i mučenički umoren 251. za cara Decija. Njegove su moći donesene u Kotor 809., a otkupio ih je pobožni plemić Andrea Saracenis i dao izgraditi novu crkvu. Ostatci te prve katedrale Sv. Tripuna otkriveni su također nakon katastrofalnoga potresa 1979. Crkva je prema Konstantinu Porfirogenetu bila rotunda, ali je otkriveno da je bila kvadratnog tlocrta, vjerojatno s kupolom, i vrlo slična crkvi u Gradini

u Solinu. Gradnja je sadašnje trobrodne bazilike s trijemom, kupolom i zvonnicama završena 1166., a crkva obiluje brojnim umjetninama od kojih se posebno ističe romaničko-gotički ciborij.

O ostalim se crkvama na područje biskupije malo zna, dijelom i stoga što su slabo istražene. Najpoznatiji su ostatci crkve benediktinskog samostana Sv. Mihovila na poluotoku Prevlaka blizu Tivta iz koje je sačuvan plutej oltarne pregrade te pronađeno stotinjak kamenih ulomaka. Samostanski je kompleks u 12. st. pretvoren u pravoslavni manastir, a srušili su ga Mlečani 1452. Već se nekoliko desetljeća istražuje taj zanimljivi kompleks, ali o tome još nije ništa objavljeno.

Tlocrt ostataka crkve Sv. Tome u Kutima pokraj Herceg Novog

Čini se da je u Boki kotorskoj bilo i drugih benediktinskih samostana. Valja istaknuti moguću samostansku jednobrodnu predromaničku crkvu Sv. Tome u Kutima pokraj Herceg Novog s raščlanjenim vanjskim i unutrašnjim zidovima te s apsidom koja je izvana četvrtasta, a iznutra polukružna. Postoji još jedna crkva Sv. Tome u Prčnju pokraj mora, ali se o njoj malo zna osim da je bila istražena i da je sada potpuno zapuštena.

Kotorska je biskupija poznata po svojim svecima i mučenicima od kojih se posebno ističe Sv. Feliks, brojni bokeljski mučenici, Bl. Ozana Kotorska i Sv. Leopold Bogdan Mandić [1].

Rimski grad Doclea, poslije Duklja, smješten na uglu Zete u Moraču, vjerojatno je biskupiju imao u 5. st. jer

se na Kalcedonskom saboru spominje biskup Evander. Vjeruje se da je sjedište biskupije bilo na Martinića gradini pokraj Spuža, u gradu Lontodokli (Doclea Nova), ali za to nema nikakvih materijalnih tragova. Navodno je u 8. st. bila izuzeta iz papinske nadležnosti i stavljena pod carigradsku patrijaršiju, ali neki povjesničari (Pop Dukljanin, Daniele Farlati) tvrde da je u 9. st. postala nadbiskupijom i da su joj bile podređene Budvanska, Kotorska, Barska, Svačka, Drivatska, Pilotska, Ulcinjska i Skadarska biskupija, ali i crkve u Zahumlju (Humu), Bosni i Srbiji.

Barska je biskupija nasljednica Dukljanske, pa se često i navodi Barsko-dukljanska biskupija, a vjerojatno je utemeljena 9. st. No sudeći prema ostacima stare crkve u središtu grada, koja je po općem uvjerenju najstariji kršćanski spomenik u Crnoj Gori, možda potječe i iz 6. st. kada neki procjenjuju nastanak toga jednobrodnog zdanja s tri polukružne apside (trikonhos). U toj je crkvi, kako se pretpostavlja, nastao tzv. *Ljetopis popa Dukljanina*, najznačajnije književno-povijesno djelo srednjega vijeka s tog područja.

Nadbiskupija i metropolija utemeljena je 1089. Pripada joj najveći dio Crne Gore, ali i dijelovi Sandžaka i Tuzijska apostolska administratura, a barski je nadbiskup i primas Srbije. Katedrala je Sv. Jurja (vjerojatno iz 11. st.) izgrađena na mjestu starije crkve Sv. Teodora, a vrlo je stara i

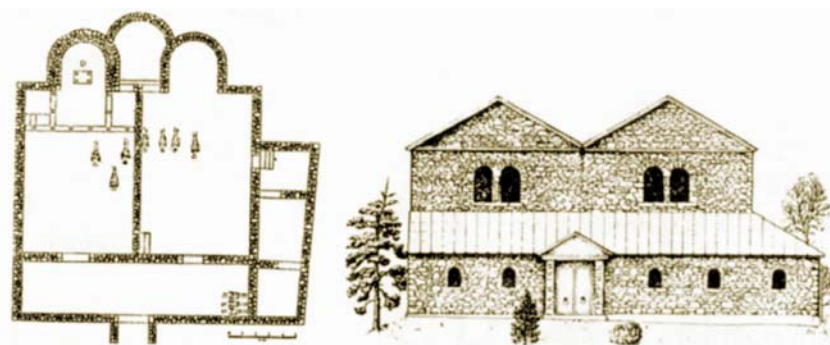
benediktinska crkva Sv. Marije, u narodu nazvana Gospa Ratačka. O drugim starim crkvama nema nikakvih podataka.

Crkve su u Boki kotorskoj slične starokršćanskim i predromaničkim crkvama Dalmacije, posebno onima na dubrovačkom području. To i ne čudi kada se zna da je to područje neko vrijeme bilo u sastavu rimske provincije Dalmacije, a crkveno uglavnom pod upravom salonitanske ili splitske metropolije. Za područja koja su crkveno pripadala sadašnjoj Barskoj nadbiskupiji ima malo podataka, a nema ni mnogo istraženih crkava jer za to, kako se čini, nema ni mnogo zanimanja. To je područje nekad bilo u sastavu rimske provincije Prevalitane i crkveno blisko skadarskim i ohridskim crkvenim središtima.

Stare crkve u Bosni i Hercegovini

Danas na području Bosne i Hercegovine djeluje Vrhbosanska nadbiskupija i tri biskupije – Trebinjsko-mrkanska, Mostarsko-duvanjska i Banjalučka. Najstarija je i najmanja Trebinjska, utemeljena 1022. (naziva se i Mrkanska po istoimenom otočiću kraj Cavtata gdje joj je neko vrijeme bilo sjedište). Vjeruje se da je povijesna Bosanska biskupija osnovana 1059. i da joj je sjedište bilo blizu Sarajeva (preseljeno je u 13. st. u Đakovo), a ostale su dvije utemeljene 1881. bulom pape Leona XIII.

Čini se da je kršćanstvo, zahvaljujući prometnoj povezanosti, na prosto-

Tlocrt i rekonstrukcija dvojnih bazilika u Zenici

Ostatci velikog sakralnog kompleksa u Žitomislićima

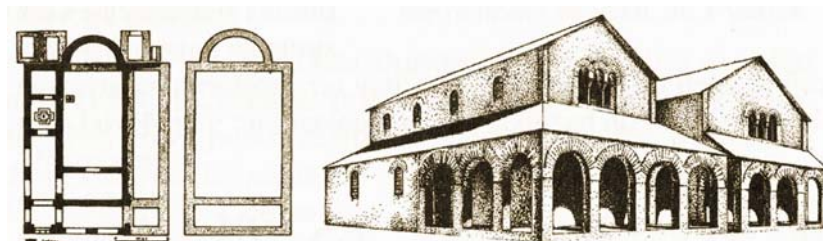
re današnje Bosne i Hercegovine stiglo nakon Dalmacije i Panonije kroz koju su vodili glavni putovi. Na tom je području u doba ranoga kršćanstva bilo nekoliko biskupija u sastavu salonitanske metropolije (poput Baloie, Bistue, Sarsenteruma, Delminija i dr., često s nepoznatim sjedištem i područjem), a dio je bio uključen u sisačku i sirmijsku biskupiju. No ta se crkvena organizacija raspala propašću Zapadnoga Rimskog Carstva.

Katoličanstvo je na područje Bosne i Hercegovine prodiralo u 5. i 6. st. iz Salone, a novopridošlo su stanovništvo pokrštavali Franci sa sjevera i Bizant s juga. Moguće je da je na tom području bilo vjernika i prije legalizacije kršćanstva, a to se može zaključiti prema ostacima rimske građevine u Paniku pokraj Bileća gdje je Đuro Basler pronašao moguću kućnu crkvu (*domus ecclesiae*).

Sudeći prema inače brojnim ostacima starokršćanskih crkava čini se da se kršćanstvo najviše proširilo za vladavine Istočnih Gota. Većina je bazilika bila pravokutnoga tlocrta i malih dimenzija. Posebno se ističu dvojne bazilike u Zenici, Turbetu pokraj Travnika, Mogorjelu pokraj Čapljine i Dabravini pokraj Vareša

te sakralni kompleks u Žitomislićima. Upravo taj kompleks upućuje na djelovanje neke razvijene kršćanske zajednice, a krstionice na moguću biskupiju Sarsenterum koja se spominje u zaključcima salonitanskog sabora.

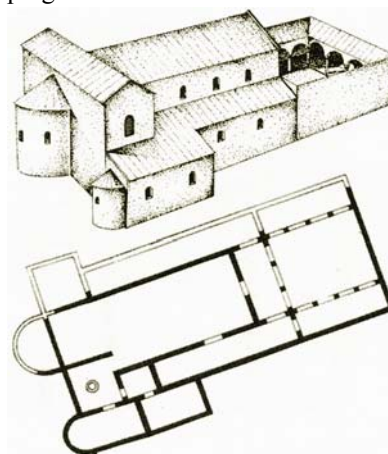
Dvojne su bazilike u Mogorjelu vjerojatno građene potkraj 5. st., a sudeći prema nazivu naselja bile su posvećene Sv. Hermagori (Mogoru). Crkve su neobične zato što su bile odvojene i što je svaka možda imala posebno predvorje, a uz sjevernu je crkvu bila krstionica. Krstionicu u sjevernim pobočnim prostorijama imala je i jednobrodna bazilika s trolisnom apsidom (*trikonhos*) u Cimu, sjever-

Tlocrt i rekonstrukcija dvojnih crkava u Mogorjelu pokraj Čapljine

rozapadnoj četvrti Mostara. U prezbiteriju ispod oltara pronađena je ukopana kriptna za relikvije, a južno i podalje od crkve bila je trolisna memorija. Pretpostavlja se da ta crkva potječe iz 4. ili 5. st.

Dvojne se bazilike u mjestu Turbe razlikuje od ostalih po tome što su odijeljene prostranim perivojem, a na svaku se nadovezuje niz pobočnih prostorija. Kameni ostatci potječu iz 6. st., ali se ne zna kada su crkve građene. Neobične su i bazilike u Zenici, za koje se vjeruje da su bile u municiju Bistua Nova. Obje je jednobrodne bazilike razdvajao zajednički zid, a prostor je između apside bio polukružno obzidan tako da je stvoren treći prostor koji je služio za povezivanje. Bazilike je spajalo i zajedničko predvorje. Sačuvani su mnogobrojni ulomci pluteja oltarne pregrade.

Rekonstrukcija i tlocrt crkve u Blagaju pokraj Bosanskog Novog

Bazilika u Dabravinama pokraj Breze pripada najstarijim sustavno istraženim sakralnim građevinama u Bosni i Hercegovini. Čini se da se u tu crkvu umjesto s pročelja ulazilo s boč-

ne strane. U sjevernim je pobočnim prostorima s apsidom bila krstionica. Crkva je vjerojatno izgrađena u 6. st., a prema oltarnoj pregradi vjerojatno je poslije pripadala benediktincima. U Blagaju na Japri kod Bo-

sanskog Novog bili su veliki rudnici željeza, a crkva je bila nešto manjih dimenzija. Vjerojatno je građena u 6. st. za bizantske vlasti, a imala je atrij iz kojeg se ulazilo u svetište i pobočne prostorije. U prezbiteriju je bila prostorija koja je služila kao krstionica.

Prema ostacima željezne troske u dolini Vrbasa zaključuje se o postojanju drugih rudnika. Čini se da je s radnicima dolazilo i kršćanstvo, pa su u Majdanu pokraj Mrkonjić Grada i u Oborcima pokraj Donjeg Vakufa pronađeni tragovi starih crkava. Na Grudinama u Čupiljićima kraj Bugojna postoje tragovi stare bazilike pa se vjeruje da je to negdašnja bestoenska biskupija koja se spominjala na saborima u Saloni.

U Bosni i Hercegovini ima i mnogo srednjovjekovnih crkava od kojih su neke izgrađene na području u sastavu negdašnje srednjovjekovne hrvatske države. Tako je u Rapovini pokraj Livna bila u 9. st. izgrađena crkva koja je srušena za turske vladavine, a otkrivene su i crkve u predjelu Grepci u Vašarovinama, Bistrici i Rešetarići, također pokraj Livna. Zna se da je crkva Sv. Kuzme i Damjana u Milima (Arnautovićima) pokraj Visokog, poslije ugrađena u veću crkvu Sv. Nikole (krunidbenu crkvu bosanskih kraljeva), izgrađena tek krajem 12. st., baš kao i crkva Sv. Mihovila u Bobovcu i Sv. Jurja u Kraljevoj Sutjesci.

Na području Hercegovine valja spomenuti ostatke benediktinskog samostana Sv. Petra i Pavla u Dživaru (Crnač, Čičevo) kod Trebinja, gdje je, kako se pretpostavlja, svojedobno stolovao trebinjski biskup. Crkva Sv. Stjepana Prvomučenika otkrivena je u Gorici pokraj Gruda nadomak hrvatske granice, a za crkvu Sv. Mihovila u Ljubuškom zna se samo prema poznatoj Humačkoj ploči, najstarijem spomeniku pismenosti u Bosni i Hercegovini. Ostale se predromaničke, a možda i starokršćans-

ke crkve nalaze u Založju, Šipragama, Skelanima, Lepenici, Mujdžićima, Klobuku, Borasima, Docima, Mokrom i Nerezinama. Iako nije u temi o kojoj pišemo, valja spomenuti i zanimljivu podzemnu građevinu u Jajcu (tzv. katakombe) koja je vjerojatno trebala biti kripta bosanskog velikaša Hrvoja ispod nikad dovršene crkve.

Detalj iz katakombi u Jajcu

Starokršćanske i predromaničke crkve u Bosni i Hercegovini, posebno uz granicu s Hrvatskom, unatoč određenim posebnostima slične crkvama koje su se gradile u Naroni, Imotskoj i Cetinskoj krajini ili oko Knina [2].

Starokršćanske crkve na području Srijema u Srbiji

Razvoj kršćanstva u Panoniji uvjetovan je dolaskom vojnika iz istočnog dijela Rimskoga Carstva koji su slavili posebna božanstva i kultove. S vremenom je među njima, ali i priđošlim trgovcima, obrtnicima, poduzetnicima i administratorima prevladalo kršćanstvo, a kako su svi govo-

rili latinski jezik presudno su nakon 313. godine utjecali na potpunu romanizaciju Panonije i drugih krajeva. Panonija je od polovice 3. st. bila među najvažnijim rimskim provincijama, a Sirmij jedna od prijestolnica i često boravište careva. Sirmij je bio i važno vjersko središte, a pod upravom sirmijske nadbiskupije bila je cijela Donja Panonija i Gornja Mezija, dakle današnji prostori između Save i Drave, sjeverni dio Bosne, cijela Srbija i sjeveroistočna Bugarska.

Sirmij je poznat i po velikim progona kršćana početkom 4. st., od kojih se spominje sedam kršćanskih djevica, pet fruškogorskih kipara (Klaudije, Kastorije, Simfronije, Nikostrat i Simplije), singidunski svećenik Montan i žena mu Maksima, časnik Urzicin, vrtlar Sinerot, lektor Hermogen i još četrdeset srijemskih mučenika. U kršćanskom se svijetu najviše štiju Sv. Dimitrije i Sv. Anastazija.

Sv. Dimitrije, po kojem se danas naziva Srijemska Mitrovica, bio je đakon biskupa Irijeja, a pogubljen je zbog čuvanja svetih knjiga zajedno s drugovima Fortunatom i Donatom nedaleko Sirmija, gdje mu je bila podignuta grobljanska bazilika kojoj danas nema ni traga. U 5. st. izgrađene su mu u čast dvije velike bazilike, osim u Sirmiju i Solunu, gdje je štovan kao domaći svetac i gdje su pred Atilom sklonjene nje-

Maketa staroga rimskog grada Sirmija

Ostaci rimskih građevina u Srijemskoj Mitrovici

Natkriveni ostaci carske palače u Srijemskoj Mitrovici

gove relikvije. Iz Soluna se štovanje toga sveca proširilo na Istok i Zapad, posebno među pravoslavlim Slavenima, ali i među Hrvatima, osobito u Zadru. Uostalom hrvatski je kralj Zvonimir nosio i njegovo pohrvaćeno ime – DMITAR. Zaštitnik je Venecije, Carigrada, Soluna i Srijemske Mitrovice te današnje Srijemske biskupije, a spomendan mu je 26. listopada.

Sv. Anastazija (Stošija) bila je pokopana u velikoj bazilici u Sirmiju, podignutoj uz baziliku Sv. Dimitrija, a relikvije su joj u 5. st. prenesene u Carigrad. Kult joj se rano, od 6. st. počeo slaviti i u Rimu, a 805. njezine je relikvije u Zadar prenio biskup Donat. Uz njezin su život vezane brojne legende, u zapadnoj se Crkvi slavi na Božić, a 15. siječnja u Zadarskoj i Srijemskoj biskupiji.

Već smo pisali kako je Sirmij u 4. st. bio središte arijanizma i da su u

njemu održana četiri arijanska sinoda. Stradao je od Huna 441., a potpuno su ga razorili Avari 582. Srijem

jemska je biskupija u nekoliko navrata oživljavana, a 1773. je sjedinjena s Bosanskom i bila u sastavu Đakovačko-srijemske, a 2008. je ponovno uspostavljena i u sastavu je Međunarodne biskupske konferencije svetih Ćirila i Metoda.

Iako se tvrdi da je dosad otkriveno osam starokršćanskih crkava u Srijemskoj Mitrovici, od kojih su najpoznatije one posvećene Sv. Irineju, Sv. Dimitriju i Sv. Sinoretu, valja reći da je sve to upitno jer je taj stari rimski grad vrlo slabo istražen, a novi je grad izgrađen na arheološkim ostacima. Navodno su prije četrdesetak godina američki arheolozi, kojih je podržala američka Vlada, uzalud nudili gradnju novoga grada u zamjenu za temeljita arheološka istraživanja. Primjerice, Sirmij je jedini antički grad čiji hipodrom nije otkopan jer se nalazi u gradskom središtu. Ipak čini se da se i tu nešto mijenja jer su nedavno javnosti ponuđeni natkriveni i konzervirani ostaci carske palače [3], [4].

Stare crkve na području Mađarske

Mađari su narod ugrofinske skupine koji potječe iz područja između Volge i Urala, a krajem 9. st., pod vods-

Katedrala u Pečuhu građena pokraj velike rimske nekropole

Ostatci grobljanske kapelice u Pečuhu

tvom Arpada, nastanili su Panonsku nizinu između Dunava i Tise i tu osnovali svoju državu. Bili su vješti konjanici koji su uspješno prodirali u srednju Europu. Kralj Sv. Stjepan prihvatio je 1000. godine kršćanstvo i utemeljio Ugarsko Kraljevstvo, a Koloman, jedan od njegovih nasljednika, proširio je 1102. svoju vlast sve do Jadrana i postao prvim hrvatsko-ugarskim kraljem. Ta se državna tvorevina održala sve do polovice 16. st. kada su zapadnim dijelom zavladaali Habsburgovci, središnjim Turci, a jedino je Erdelj na istoku (danas Transilvanija u Rumunjskoj) ostao utočištem mađarske kulture. Pošto su u Velikom (Bečkom) ratu 1699. otjerani Turci, cijelom su zemljom zavladaali Habsburgovci s kojima je 1867. stvorene dvojna Austro-Ugarska Monarhija. Mađarska je samostalna od 1918. kada je izgubila dvije trećine dotadašnjega prostora i trećinu stanovništva.

Mađarska od davnina ima pet nadbiskupija koje su se neznatno mijenjale: Egerska, Ostrogonsko-budimpeštanska, Stolnobiogradska, Kaločko-kečkemetska i Vesprimska nadbiskupija. Posljednje su dvije znatno utjecale na crkvene odnose u Slavoniji u ranome srednjem vijeku. U Mađarskoj su pronađeni i otkopani

mnogi spomenici iz starokršćanskog razdoblja. Najbolje je istražena nekropola kršćanske zajednice u Pečuhu (Sopiane) iz 4. st., gdje su pronađeni brojni nadgrobni spomenici, grobnice i zidani grobovi. Po veličini i bogatstvu to je najvažnija nekropola izvan Italije i pod zaštitom je UNESCO-a. Pronađene su i dvokatne građevine s grobljanskom i obrednom namjenom. Posebno je po svojim skulpturama dojmljiva grobnica posvećena Sv. Petru i Pavlu. Spominje se još i Cella Trichora, kapela s pravokutnim središnjim prostorom s tri apside i nartekсом. Valja reći da je nad istočnom apsidom podignut kat koji je vjerojatno imao oltar.

Posebno je zanimljiva Cella Septicora, nadgrobna zgrada s jedinstvenim tlocrtom od sedam apsida koja nije služila za ukope. Utvrđeno je da je izgrađena krajem rimskog razdoblja, vjerojatno 430. godine. Starokrš-

ćanski mauzolej, podzemna grobnica u koju se ulazilo kroz narteks, nadvišena je jednobrodna crkva s apsidom na istočnoj strani koja na ostalim zidovima ima freske s biblijskim temama. U blizini je i kapela koja je služila kao grobljanska, pokraj koje je pronađeno stotinjak grobova s početka 5. st.

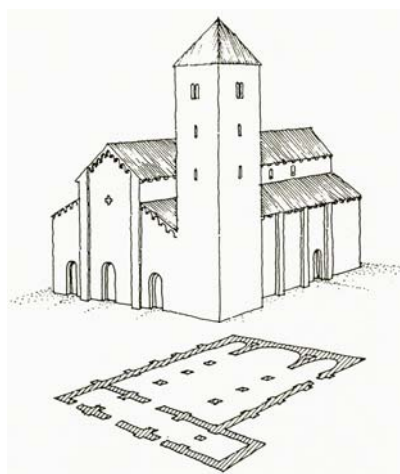
U ostalim rimskim gradovima, posebno u Aquincumu na mjestu današnje Pešte i Sabariji (današnji Szombathely) u zapadnoj Mađarskoj, nema ostataka većih starokršćanskih crkava iako ima mnogo tragova rimskih građevina. U Aquincumu, koji je bio grad u Donjoj Panoniji i na granici Rimskoga Carstva u 2. st., pronađeni su ostatci manje grobljanske kapelice (Cella Trichora), nastale 360. godine izvan utvrđenog grada te tragovi akvedukta, amfiteatara i rimskih bazilika. U Sabariji, glavnom gradu Gornje Panonije, vjerojatno najstarijem mađarskom gradu (osnovanom 45. godine), pronađeni su tragovi carske rezidencije, javnoga kupališta i amfiteatra. Zna se da je u gradu nekoliko puta boravio car Konstantin I. Veliki i da je početkom 4. st. u njemu mučenički stradao Sv. Kvirin. Grad je poznat po tome što je u njemu rođen Sv. Martin (316.-397.), katolički svetac i biskup grada Toursa, prvi svetac koji nije mučenik, a ima vlastiti liturgijski blagdan. Zaštitnik je Francuske, a na njegov blagdan Martinje (11. studenoga) pije se mlado vino [5].

Još je prije dolaska Madara na području uz Blatno jezero postojala je samostalna državna tvorevina kneza Pribine i njegova sina Kocelja koji

Ostatci Cella Trichore iz Aquincuma u današnjoj Budimpešti

su vjerojatno bili Panonci, a možda i slavenskog podrijetla. Drži se da su potjecali iz današnje Slovačke, ali su ih povremeno svojatali i Slovenci i Hrvati. Knez je Pribina u svojoj prijestolnici na negdašnjem otoku u Blatonskom Koštelu ili Blatogradu (današnji Zalavár) izgradio crkvu kakve su se u to vrijeme gradile u Istri i Dalmaciji. Gradnja je crkve povezana s djelovanjem Sv. Ćirila i Metoda.

Rekonstrukcija i tlocrt crkve iz doba kneza Pribine u Blatogradu (Zalaváru)

Pannohalma je benediktinska opatija na brdu Sv. Martin (mađ. Márton-hegy) pokraj gradića Pannohalma u sjevernoj Mađarskoj. To je nakon

Benediktinska crkva i opatija pokraj gradića Pannohalma u sjevernoj Mađarskoj

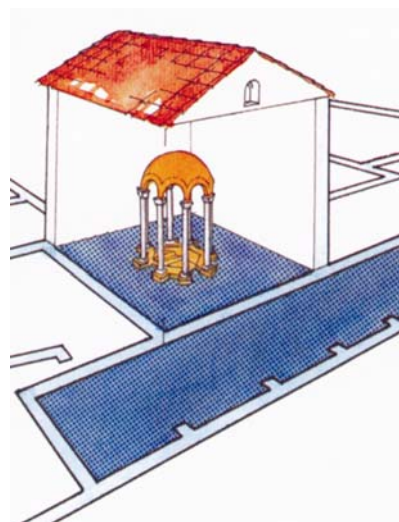
Monte Cassina u Italiji, najveća teritorijalna (samostalna sa svojom biskupom) opatija na svijetu, a od 1996. je pod zaštitom UNESCO-a. Zna se da ju je 956. utemeljio kraljević Gejza i da je bila prvi benediktinski samostan u Mađarskoj, a za kralja Stjepana I. (1001.) središte benediktinaca u toj zemlji. Tada je izgrađena i posvećena prva opatijska bazilika koja je izgorjela početkom 12. st. i za nju se zna samo iz pisanih izvora. Poslije je izgrađena u romaničkom stilu, a u 15. st. u gotičkom [6].

Stare crkve u Sloveniji

Vjeruje se da se kršćanstvo na području Slovenije pojavilo već u 3. st. Najprije se kao i drugdje pojavilo u gradovima, a potom se širilo na ostala područja. Jedini je poznati biskup iz tog razdoblja bio Sv. Viktorin iz Poetovia (Ptuja), ujedno i prvi poznati antički pisac koji je živio na području današnje Slovenije. Autor je brojnih djela, a sačuvana su samo dva fragmenta: Rasprava o stvaranju svijeta (Tractatus de fabrica mundi) i komentar o Otkrivenju (Apokalipsi), završnoj knjizi Svetog pisma. Viktorin je ujedno i jedina poznata kršćanstva žrtva na tlu Slovenije koji je vjerojatno stradao u Dioklecijanovim progonima.

Ostatci krsnog zdenca u Celju

Rekonstrukcija starokršćanske krsionice u rimskoj Emoni

Nakon 313. i proglašavanja vjerskih sloboda razvijaju se kršćanske zajednice, a najpoznatija je opet bila u mjestu Poetovio gdje je sasvim sigurno bilo razvijeno arijanstvo koje je osuđeno u Akvileji 381., osobito od strane emonskog (ljubljskog) biskupa Maksima. Od kraja 4. st. razvilo se kršćanstvo u Emoni, Celeji i Poetoviu gdje su građene mnoge crkve, s pripadajućima krstionicama (pronađene su u Celju i Ljubljani), biskupskim palačama i eventualno drugim sakralnim sadržajima. Crkve su bile ukrašene mozaicima što je bila posljedica akvilejskih utjecaja. Prema zapisanim imenima čini se da su predstavnici kršćanskih zajednica većim dijelom bili podrijetlom s is-

toka. Tada su crkve s mozaicima izgrađene u Lescu, Šmartnu, Križevačkoj Vasi i Črnomelj.

Usljedi je seoba naroda i sumrak kršćanstva u 5. i 6. st. Nastala su nova kršćanska središta u gorskim predjelima. Bila su to manja naselja u središtu kojih je bila više crkava, ponekad i dvojnih bazilika, a bile su vrlo slične onima koje su se gradile na jadranskoj obali za bizantske vladavine. Takva su naselja bili Ajdovski Grad nad Vranjem, Kučarje pokraj Podzemlja i Tonovcev Grad kod Kobarida. Tijekom 6. i 7. st. kršćanstvo je na području Slovenije potpuno zamrlo, iako su sačuvane neke manje enklave i u 7. i 8. st. koje su se održale sve do ponovnog pokrštavanja u karolinškom razdoblju.

Od najstarijih sačuvanih sakralnih građevina u Sloveniji najpoznatiji je kršćanski sklop u Emoni s crkvom koja je građena pokraj antičkoga foruma u blizini današnjega Cankarjeva doma. Čini se da je taj kompleks izgrađen 408., a da je propao već sredinom 5. st. Pretpostavlja se da je na istome mjestu bila crkva i u vrijeme zabranjenog kršćanstva kada su se kršćani tajno okupljali u nekih privatnim zgradama.

Dio ostataka dvojnih crkva na Tonovcevom Gradu pokraj Kobarida

Ostatci su velike crkve s lijepo sačuvanim mozaicima pronađeni 1990. u Celju kada je iskopana i spomenuta krstionica. Ostatci crkve u Ptujju još nisu pronađeni iako ima mnogo nalaza koji upućuju da je u tom mjestu bilo pravo starokršćansko središte i duhovno žarište.

Ploča celjskog biskupa Gaudencija iz 6. st.

Od ostalih su mjesta bolje istražena crkve na Korinjskom brdu nad Velikim Korinjem, Gradišću pokraj Velikih Malenca, Ajdi na Potocima, Rifniku nad Šentjurjem i Gradcu nad Mihovim, ali se pretpostavlja da su postojale u Limberku iznad Male Rače, u Gradcu pokraj Prapratnog, Gradcu kraj Velike Strmice i Gračnici kraj Tera. Od pokretnih je spomenika najpoznatija ploča celjskog biskupa Gaudencija s početka 6. st. koja je bila ugrađena u župnu crkvu

u Preboldu. U nju je uklesana pjesma u latinskim heksametrima.

Sve u svemu može se reći da je u Sloveniji pronađeno mnoštvo ostataka starokršćanskih crkava od 4. do 6. st., najviše uz sadašnju granicu s Hrvatskom.

Od ostalih je crkava koje se mogu svrstati u razdoblje koje je uslijedilo po mnogobrojnim je preuređenjima poznata predromanička crkva na otoku na Bledskom jezeru. Starokršćanske i predromaničke crkve u Kopru i ostalim dijelovima istarskog dijela Slovenije podsjećaju na ostale crkve na tom poluotoku [6], [7].

Zaključak

Stare crkve susjednim zemljama često su vrlo slične izgledom i načinom gradnje osima koje su istodobno građene u Hrvatskoj, a posebno je to uočljivo na sakralnim građevinama za trajanja Rimskog Carstva. Susjedna Bosna i Hercegovina obiluje starokršćanskim crkvama koje su vrlo slične crkvama koje su se gradile u okolici Knina, Dalmatinskoj zagori ili pak Naroni, što i ne čudi jer se kršćanstvo u te prostore i širilo iz jadranskih središta, pa je s vjerom došao i način građenja crkava.

Na području Crne Gore, osobito u Boki kotorskoj, teško je zbog slabije istraženosti govoriti o nekoj sličnosti, posebno stoga što je susjedni prostor sve do Neretve u građenju crkava stilski vrlo raznolik. No sasvim je moguće da su manje crkve, posebno iz predromanike i prije Velikoga crkvenog raskola, imale malu četvrtastu kupolu, baš kao što je imaju mnoge crkve na krajnjem jugu Hrvatske sve do rijeke Cetine.

O sličnosti crkava Sirmija i susjednoga slavonskog područja teško je govoriti jer je taj prostor, barem što se najstarijega crkvenog graditeljstva tiče, i s jedne i s druge strane gotovo potpuno neistražen. Kako se radi o prostoru koji je za Rimskoga Carstva bio blisko povezan, trebalo bi očekivati vrlo slične oblike premda se ne smije zanemariti činjenica

da se vjerojatno radilo o kamenim građevinama i da je kamen u tim krajevima vrlo rijedak te da je mogao vrlo dobro poslužiti za gradnju nekih drugih građevina.

Sličan je slučaj u Mađarskoj koja je dio Panonske nizine, s tim što se na tom području dugo i temeljito istraživalo. Kompleks pronađen na rimskoj nekropoli u Pečuhu sasvim je iznimna pojava koja ne mora imati pandan na našem području, a zbog nešto kasnijeg naseljavanja i pokrštavanja u Mađarskoj gotovo da i nema predromaničkih crkava.

Stare su crkve u Sloveniji vrlo raznovrsne i brojne iako se taj prostor nalazio na glavnoj trasi seobe naroda i njihovim nastojanjima da se domognu bogate Italije. No čini se da je staro romanizirano stanovništvo uspjelo sačuvati svoju vjeru u skrivenim gorskim područjima, tako da zapravo kršćanska vjera nije na tom prostoru potpuno utrnila. Prema stilu građenja te su crkve najslabije crkvama izgrađenim na istarskom području, što i ne čudi jer su bile podređene istim ili sličnim crkvenim središtima i običajima.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Pasinović, M. M.: *Kotor – spomenik svjetske kulturne i prirodne baštine*, Turistička naklada, Zagreb, 2007.
- [2] Kapitanović, V.: *Kršćanska arheologija*, Franjevačka provincija presvetog otkupitelja, Split, 2006.
- [3] Jarak, M.: *Panonske antičke ranokršćanske općine i problem kasnoantičkog kontinuiteta*, Opvscvla Archaeologica (1988.), 12., str. 69-78
- [4] Milošević, P.: *Rezultati antičkih arheoloških istraživanja u Sremu i Sirmijumu*, Glasnik Srpskog arheološkog društva (1998.), 14., str. 9-20
- [5] Szakács, B. Z.: *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century*, Hortus Artium Medievalium (2008.), 3., str. 149-163
- [6] Fister, F.: *Umetnost stavbarstva na Slovenkem*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1986.
- [7] Dular, J. (ur.): *Zakladi tisočletij – zgodovina Slovenije od neandrtalcev do Slovanov*, Modrijan, Ljubljana, 1998.